

**RADOVI BIOARHEOLOŠKE SEKCIJE
SRPSKOG ARHEOLOŠKOG DRUŠTVA**

BIOARHEOLOGIJA NA BALKANU

Metodološke, komparativne
i rekonstruktivne studije života
u prošlosti

Urednici

Nataša Miladinović-Radmilović

Selena Vitezović

RADOVI BIOARHEOLOŠKE SEKCIJE SRPSKOG ARHEOLOŠKOG DRUŠTVA

**BIOARHEOLOGIJA NA BALKANU. METODOLOŠKE,
KOMPARATIVNE I REKONSTRUKTIVNE STUDIJE ŽIVOTA U PROŠLOSTI.**

PAPERS OF THE BIOARCHAEOLOGICAL SECTION
OF THE SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

BIOARCHAEOLOGY IN THE BALKANS

**METHODOLOGICAL,
COMPARATIVE AND RECONSTRUCTIVE
STUDIES OF LIVES IN THE PAST.**

Editors:

Nataša Miladinović-Radmilović
Selena Vitezović

Belgrade • Sremska Mitrovica
2016

RADOVI BIOARHEOLOŠKE SEKCIJE
SRPSKOG ARHEOLOŠKOG DRUŠTVA

**BIOARHEOLOGIJA
NA BALKANU**
METODOLOŠKE,
KOMPARATIVNE I REKONSTRUKTIVNE
STUDIJE ŽIVOTA U PROŠLOSTI.

Urednici:

Nataša Miladinović-Radmilović
Sena Vitezović

Beograd • Sremska Mitrovica
2016

Izdavač / Published by

SRPSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO, Beograd, Čika Ljubina 18-20
BLAGO SIRMIJUMA, Sremska Mitrovica, Ilariona Ruvarca bb

Za izdavača / For the publisher

Adam Crnobrnja
Vladimir Malbašić

Urednici / Editors

Nataša Miladinović-Radmilović
Selena Vitezović

Uređivački odbor / Editorial board

Dragana Filipović, Dragana Antonović, Marija Đurić, David Orton (Velika Britanija),
Gordana Jeremić, Siniša Radović (Hrvatska), Aleksa Janović, Željka Bedić (Hrvatska)

Sekretar redakcije / Secretary of editorial board

Dragana Vulović

Recenzenti / Reviewed by

Zoran Rakočević, Marko Popović, Dragana Antonović, Dragana Filipović,
Ivan Bugarski, Ivana Ožanić Roguljić (Hrvatska), Mario Novak (Hrvatska),
Petar Milenković, Siniša Radović (Hrvatska), Sofija Petković

Lektura i prevod na engleski / Proof-reading and translation into English

Jelena Vitezović

Tehnički urednik / Technical editor

Miro Radmilović

Grafička oprema / Graphic layout

Nebojša Ćosić

Štampa / Printed by

DC Grafički centar, Savski nasip 7, Novi Beograd

Tiraž / Printed in

200

ISBN 978-86-84457-17-4

Ova je knjiga štampana sredstvima Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj
Republike Srbije.

This book is published with the financial support of the Ministry of Education, Science
and Technological Development of the Republic of Serbia.

SADRŽAJ/TABLE OF CONTENTS

<i>Nataša Miladinović-Radmilović, Selena Vitezović</i> Bioarheologija na Balkanu. Metodološke, komparativne i rekonstruktivne studije života u prošlosti.	1
Metodologija proučavanja osteološkog materijala	
<i>Dragica Bizjak, Dragana Vulović</i> DNK analize humanog osteološkog materijala sa arheoloških lokaliteta	5
<i>Dragana Vulović, Dragica Bizjak</i> Primena analiza hemijskih elemenata i stabilnih izotopa u bioarheologiji	17
<i>Nataša Miladinović-Radmilović</i> Standardizacija antropoloških zapisnika – incineracija	33
Rekonstrukcija ishrane u prošlosti	
<i>Elena Stojanova Kanzurova, Zoran Rujak</i> Food preparation, storage and consumption in the Neolithic in the Republic of Macedonia	69
<i>Cvetana Popova</i> Prehistoric <i>bulgur</i> from the neolithic settlement of Yabalkovo, Bulgaria	81
<i>Dragana Filipović, Aleksandar Bulatović, Dragan Milanović</i> Archaeobotanical analysis of two Iron Age sites in south-eastern Serbia	87
<i>Nemanja Marković, Teodora Radišić, Vesna Bikić</i> Uloga živine u srednjovekovnoj ekonomiji manastira Studenica.....	99
Metodološke, komparativne i rekonstruktivne studije života u prošlosti: studije slučaja	
<i>Ksenija Đukić, Marija Đurić</i> The use of Willems' radiological method for dental age assessment among the Ajmana population.....	119
<i>Gordana Jeremić, Toni Čerškov</i> <i>Requiescit in pace</i> – neka zapažanja o poremećajima „večnog počinaka” na primeru jugoistočnog dela nekropole u Jagodin mali (<i>Naissus</i>)	127

SADRŽAJ

<i>Ksenija Đukić, Tamara Pavlović</i> Pitanje upotrebe koštanog praha u medicinske svrhe kod Avara: primer groba br. 77 sa nekropole Čik.....	147
<i>Vesna Bikić, Nataša Miladinović-Radmilović</i> Vojnik ili sveštenik: slučaj groba sa Beogradske tvrđave.....	159
<i>Sofija Petković, Selena Vitezović, Željka Temerinski</i> Roman bone plating from Davidovac (Southern Serbia): preliminary interpretation and reconstruction	185
Varia	
<i>Nataša Miladinović-Radmilović, Ksenija Đukić</i> Марија Ђурић-Срејић, Увод у физичку антропологију гревних популација – Dvadeset godina kasnije	203

BIOARHEOLOGIJA NA BALKANU.

Metodološke, komparativne i rekonstruktivne studije života u prošlosti.

Nataša Miladinović-Radmilović, Arheološki institut, Beograd
Selena Vitezović, Arheološki institut, Beograd

Rekonstrukcija života u prošlosti osnovni je cilj arheologije kao nauke. Metodološki i teorijski okviri proučavanja menjaju se i unapređuju neprekidno od samog nastanka arheologije kao naučne discipline, preispituju se stare metode, nove stvaraju, preuzimaju i prilagođavaju iz drugih disciplina, i tako dalje.

Bioarheološki ostaci, koji su istovremeno i *biološki* i *kulturni*, odnosno, istovremeno pripadaju sferama *prirodnog* i *kulturnog*, imaju poseban značaj za proučavanje različitih aspekata života u prošlosti, posebno onih koji se odnose na kvalitet života, način ishrane, biljni i životinjski svet sa kojim su prošle zajednice bile u interakciji, ali i na mnoge druge aspekte.

Ovaj zbornik nastavlja se na prehodni, *Bioarheologija na Balkanu: Bilans i perspektive*, i sada donosi radove koji su metodološke prirode i studije slučaja sa teritorije Balkana o rekonstrukciji života u prošlosti, od praistorije do srednjeg veka.

Radovi delom proističu iz skupova održanih u okviru Sekcije za bioarheologiju Srpskog arheološkog društva, posebno tematskih sesija *Rekonstrukcija izvora hrane i načina prehrane u praistoriji: nabavka, priprema i prezentovanje hrane u neolitu Balkana* i *Metodološke, komparativne i rekonstruktivne studije života u prošlosti*. Sekcija je nastala iz potrebe da se rezultati rada bioarheoloških istraživanja predstave široj arheološkoj javnosti, kao i da se pokrene diskusija o metodološkim i drugim problemima sa kojima se ra-

zličiti stručnjaci susreću u radu. Pored toga, cilj je bio ne samo da se predstave interdisciplinarni radovi, već da se zaista pokrenu *multidisciplinarna* istraživanja.

U ovom zborniku, prvi su radovi metodološke prirode – N. Miladinović-Radmilović nastavlja sa predlaganjem standardizovane metodologije obrade humanog osteološkog materijala, dok D. Vulović i D. Bizjak ukratko predstavljaju metode i njihovu primenu analize DNK humanog osteološkog materijala i analize hemijskih elemenata i stabilnih izotopa.

Odeljak o rekonstrukciji ishrane u prošlosti donosi različite studije sa široke balkanske teritorije, i to od neolita do srednjeg veka. Prvi je rad makedonskih arheologa E. Kanzurove i Z. Rujaka, koji su dali pregled svih do sada raspoloživih podataka o ishrani u neolitu na tlu Makedonije. C. Popova predstavlja jedinstveni nalaz *bulgura* sa ranoneolitskog lokaliteta Jablkovo u Bugarskoj, koji ukazuje na načine pripreme i čuvanja hrane među ranim zemljoradničkim zajednicama. D. Filipović i koautori daju rezultate arheobotaničkih analiza sa dva gvozdenukopska lokaliteta, Crnoklište-Gornjo Polje i Staničenje-Madžilka u jugoistočnoj Srbiji. Mada uzorak nije veliki, značajan je, jer su arheobotanički uzorci iz ove oblasti srazmerno malobrojni. Rad N. Markovića i koautora bavi se ulogom živine u srednjovekovnoj ekonomiji manastira Studenice.

Studije slučaja opet pokazuju raznovrsnost tema koje uključuju i bioarheološke podatke i na koje se sve načine različiti pristupi mogu koristiti u tumačenju prošlosti. Rad K. Đukić i M. Đurić prikazuje određivanje starosti pomoću Vilemsove metode na primeru populacija sa Ajmane. G. Jeremić i T. Čerškov bave se problemom desakralizacije grobnog prostora u kasnoj antici i uzrocima oštećenja grobova. K. Đukić i T. Pavlović razmatraju pitanje upotrebe koštanog praha u medicinske svrhe u okvirima avarske kulture, a na primeru groba sa lokaliteta Čik. Rad V. Bikić i N. Miladinović-Radmilović donosi interesantnu kombinovanu analizu arheoloških i antropoloških podataka na primeru groba vojnog sveštenika iz pred-modernog doba sa Beogradske tvrđave. Zbornik zatvara rad S. Petković i koautora, koji predstavlja rimsku koštanu oplatu sa pred-

stavom Arijadne, verovatno sa drvene kutije ili sanduka, iz Davidovca, i koji pokazuje kako kombinovana analiza same predstave, tehnike izrade, kao i konzervatorska rekonstrukcija, pružaju podatke o stanovnicima rimskog Davidovca i njihovom imovnom i socijalnom statusu, trgovini koja se odvijala i mogućim zanatskim radionicima u široj okolini.

U budućnosti će, nadamo se, interesantne studije i značajni metodološki radovi opet naći svoje mesto u okviru radova Bioarheološke sekcije. I, na kraju, ali ne najmanje važno, htele bismo da se zahvalimo svim kolegama koji su podržali naš rad, kako kolegama iz Arheološkog instituta, tako i članovima Srpskog arheološkog društva koji su nas podržali i koji su pratili naša izlaganja na skupovima.

REQUESCIT IN PACE – NEKA ZAPAŽANJA O POREMEĆAJIMA „VEČNOG POČINKA” NA PRIMERU JUGOISTOČNOG DELA NEKROPOLE U JAGODIN MALI (NAISSUS)

GORDANA JEREMIĆ¹ i TONI ČERŠKOV²

¹*Arheološki institut, Beograd
jeremic.g@gmail.com*

²*Zavod za zaštitu spomenika kulture Niš
toni-cherskov@hotmail.com*

Apstrakt: Zaštitnim arheološkim istraživanjima 2009–2010. godine na istočnoj gradskoj nekropoli *Naissus*-a, u današnjoj gradskoj četvrti Jagodin Mala, registrovane su 33 grobne celine, koje pripadaju jugoistočnoj periferiji kasnoantičke nekropole. Istraživanja su sprovedena zbog potrebe izgradnje deonice Bulevara Vojvode Mišića između desnog korita Nišave i Knjaževačke ulice. Arheološkim radovima zabeleženo je nekoliko tipova grobnih konstrukcija, koje su u najvećem broju slučajeva bile delimično oštećene ili, pojedine, potpuno devastirane. U radu ćemo se baviti uzrocima oštećenja grobova i „desakralizacije” grobnog prostora, bilo kroz nove sahrane u kasnoantičko doba ili zbog pljačkanja grobova i kasnijih devastacija, kada nekropola nije više bila u funkciji ili vidljiva na terenu.

Ključne reči: sekundarne sahrane, oštećenje grobova, pljačkanje grobova, kasnoantička nekropola, Jagodin Mala, Niš, *Naissus*, 4–5. vek n. e.

Abstract: During the archaeological rescue excavations in 2009–2010 on the eastern city necropolis of *Naissus*, in the modern suburb of Jagodin Mala, 33 grave units were noted, belonging to the south-eastern periphery of the Late Antique necropolis. The research was conducted due to the construction of a segment of the Boulevard of Vojvoda Mišić between the right bank of the river Nišava and Knjaževačka Street. Archaeological research noted several types of grave constructions, which were, in the largest number of cases, partially damaged and some even completely devastated. This paper will deal with causes of grave damaging and “desecrating” of grave space, either via new funerals in late antiquity or grave robbing and later devastations, when the necropolis was no longer in use or visible in the field.

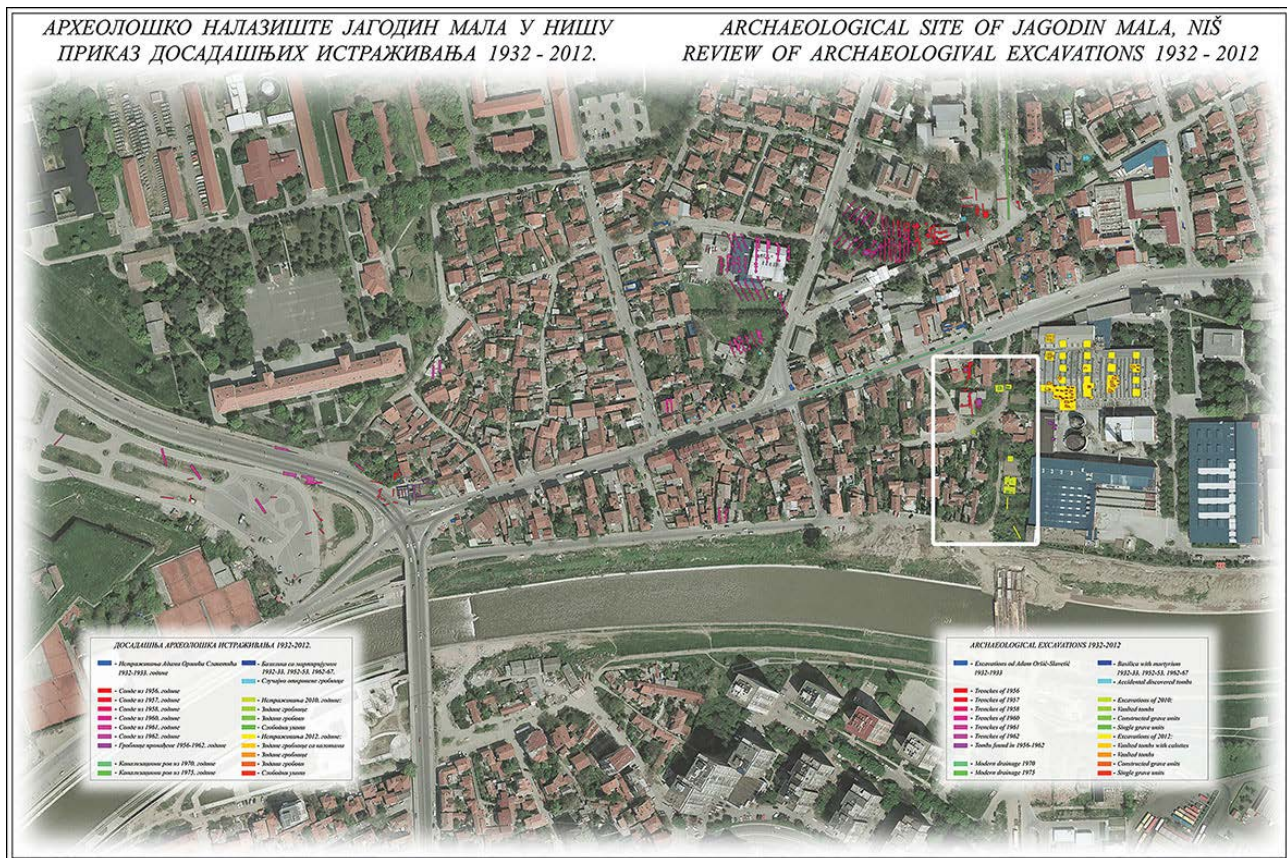
Keywords: secondary funerals, grave damaging, grave robbing, Late Antique necropolis, Jagodin Mala, Niš, *Naissus*, 4th–5th century AD

UVOD

Tokom 2009. i 2010. godine, zbog potrebe izgradnje Bulevara Vojvode Mišića, koji predstavlja nastavak trase ulice na desnoj obali Nišave preko novog mosta, izvršena su zaštitno-sistematska arheološka istraživanja na površinama predvi-

đenim za ovu saobraćajnicu (slika 1). Radovima su prethodili mašinski iskopi na postavljanju sekundarnog vodovoda u gornjem delu ulice, čime je došlo do slučajnog otkrića svoda kasnoantičke grobnice, koji je tom prilikom probijen.¹ Dalji ra-

1 Grobnica I/5–10, v. dole niže, strana 6, slike 9 i 10.

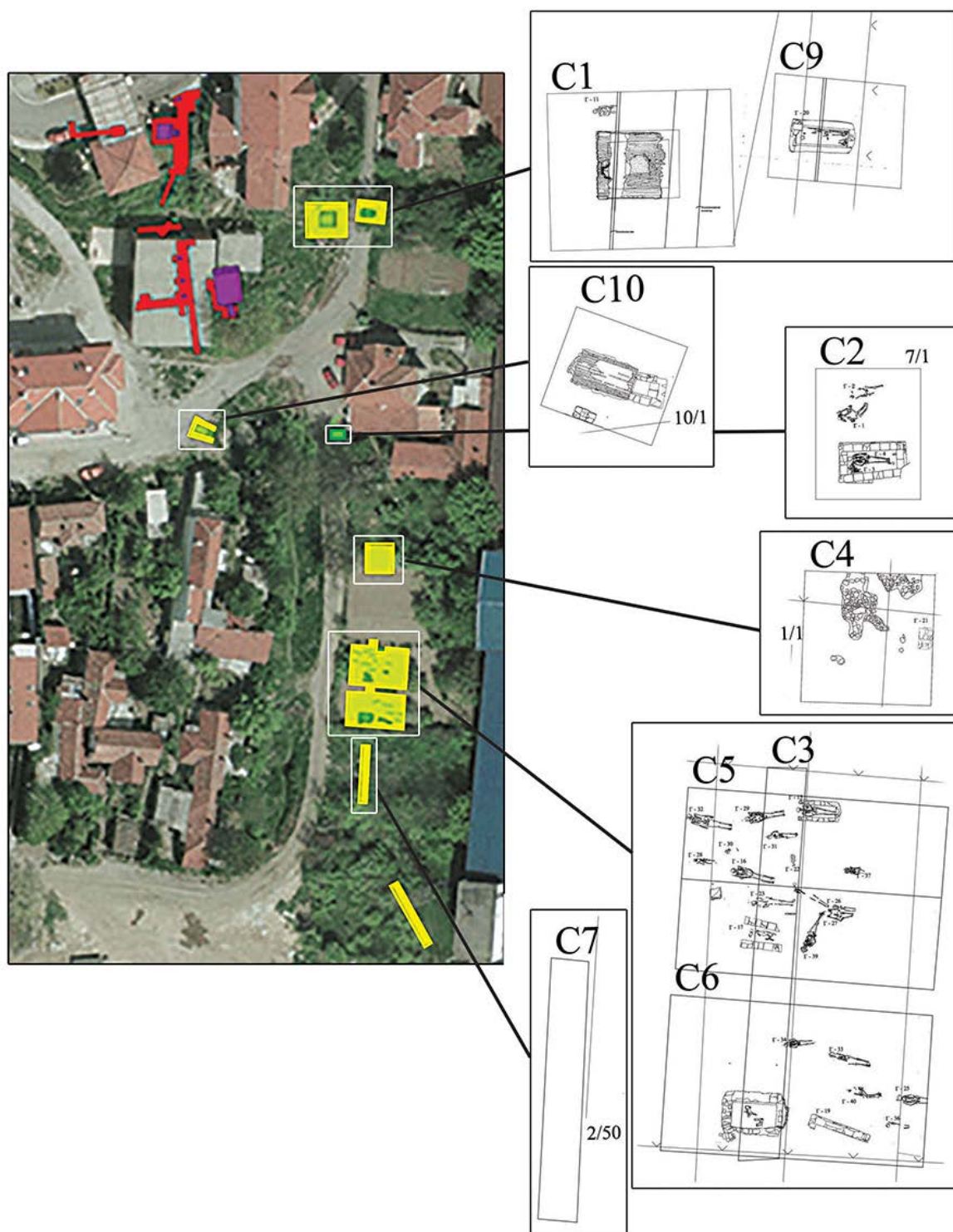
Slika 1. Jagodin Mala, Niš – Naissus, nekropola sa označenim arealom istraživanja 2009–2010. (A. Vukojević, dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture Niš)

Figure 1. Jagodin Mala, Niš – Naissus, necropolis with marked research area 2009–2010 (A. Vukojević, documentation of the Cultural Heritage Protection Institute of Niš)

dovi na infrastrukturi su obustavljeni i započeta su arheološka istraživanja. Ovaj prostor pripadao je zoni poznate kasnoantičke nekropole Naisusa, u današnjoj gradskoj četvrti Jagodin Mala (GO Pantelej), koja se sa većim prekidima istražuje poslednjih osam decenija (Oršić Slavetić 1934: 304–307; Jeremić 2013a: 128–129). Nekropola u Jagodin Mali formirana je istočno od kasnoantičkog utvrđenog grada, duž magistralnog puta za Racijariju (*Ratiaria*, današnji Arčar, Bugarska). Teren na kom je nekropola podignuta predstavlja izdignutu rečnu terasu, u neposrednoj blizini antičkog toka Nišave (*Navissus*) (Петровић 1976: 19–21; Petrović 1979: 37).

Ovaj deo kasnonatičke nekropole, kome pripadaju nalazi grobnih celina iz Bulevara Vojvode Mišića, poznat je iz perioda prvih probnih istra-

živanja 1933–1934. godine, kada je, sudeći prema situacionom planu koji je publikovao Adam Oršić Slavetić u *Starinaru*, registrovao jednu, verovatno, poluobličasto zasvođenu grobnicu, uz zapadnu fasadu hale tadašnje tekstilne fabrike „Ristić” (Oršić Slavetić 1934: сл. 1, бр. 46). U novije doba, tokom 1956. i 1957. godine, u blizini arheološkog iskopa iz 2009. i 2010. godine, sa njegove zapadne strane, vršena su sistematska arheološka istraživanja pod rukovodstvom Ljubice Zotović. Ovim radovima (sektor III) registrovani su: najveća (po dimenzijama) poluobličasto zasvođena grobnica, orijentisana sever–jug, jedna poluobličasto zasvođena grobnica, zidani grob, grobovi slobodno ukopanih pokojnika i deo grobne parcele sa ogradom, na kojoj su sahranjivana deca (u olovnom sarkofagu i grobo-

Slika 2. Jagodin Mala, Niš - *Naissus*, Bulevar Vojvode Mišića, situacioni plan nalazišta 2009–2010.
(A. Vukojević, dokumentacija ZZSK Niš)

Figure 2. Jagodin Mala, Niš - *Naissus*, Boulevard of Vojvoda Mišić, situational plan of the excavation site 2009–2010.
(A. Vukojević, documentation of the Cultural Heritage Protection Institute of Niš)

vima-cistama) (Јеремих, у *ипуиреми*). Istočno od ulice Vojvode Mišića, u zapadnom delu fabričkog kruga „Nitex” (današnji „Benetton”), prilikom kopanja temelja za novo fabričko postrojenje 1958. godine registrovane su i ispitane četiri poluobličasto zasvođene grobnice. Tokom ovih istraživanja pronađena je pozlaćena bronzana krstoobrazna „carska fibula”, sa urezana tri portreta, prema istraživačima datovana u 4. vek (Petković 2010: 282, kat. 1433, T. LX, 2, sl. 90; *Јаїодин мала, касноантичка некроїола* 2014: 36–37, 96–97, kat. 70).

Zahvaljujući projektu izgradnje saobraćajnice u delu Ulice Vojvode Mišića, otkupljeno je nekoliko privatnih parcela na kojima su mogli biti sprovedeni arheološki radovi, dok su tri privatne kuće bile predviđene za rušenje i za istraživanja unutar njihovih gabarita (slika 2). Arheološka istraživanja 2009–2010. godine započeta su na obezbeđenim placevima, kao i na trasi postojeće saobraćajnice (deonice poznate kao Pantelejska i Nišavska ulica). Radovima su prethodila ispitivanja tla metodom geoelektričnog skeniranja, čime su dobijene potencijalne zone sa uočljivim grobnim konstrukcijama, na osnovu kojih su postavljene arheološke sonde.² Istraživanjima, sprovedenim sa manjim i većim prekidima od decembra 2009. do kraja jula 2010. godine, otkrivene su 33 grobne celine, sa najmanjim brojem sahranjenih individua – 41 (Tabela 1).³ Ove celine pružaju dobar uvid u grobne forme zastupljene na nekropoli u Jagodin Mali, ali i daju primere odnosa stanovnika Naisusa, kao i kasnijih populacija, prema grobovima i pokojnicima sahranjenim u njima.

Zbog karaktera istraživanja 2009–2010. godine, delimično je bilo moguće rekonstruisati gu-

stinu sahranjivanja i raspored grobova i grobnica na ovom delu nekropole. Ovo se naročito odnosi na prostor sonde 5 i 6 (južni deo arheološkog iskopa), koje su otvorene u širokom iskopu i koje su dale najviše podataka o grobnim oblicima. Svesni ograničenja – da je slika izgleda nekropole parcijalna – bez obzira na ranija sistematika istraživanja, ona bi ipak mogla da posluži za dobijanje opštijeg preseka sahranjivanja stanovništva kasnoantičkog Naisusa, kao i da ukaže na neke od situacija i problema sa kojima su se suočavala lica koja su vršila sahranu ili oni koji su vršili destruktive i kriminalne radnje nad grobovima.

TIPOVI GROBNIH OBLIKA

Istraženi deo nekropole u Bulevaru Vojvode Mišića pripada periodu 4–5. veka, opredeljen je na osnovu pokretnih nalaza, prvenstveno novca u grobovima, ali i na osnovu oblika nađenih staklenih sudova (*Јаїодин мала, касноантичка некроїола* 2014: kat. 111, 184, 185). Registrovana su četiri tipa grobnih oblika, odnosno načina sahranjivanja.

1. *Grobovi slobodno ukopanih pokojnika*. Istraženo je 19 grobova ovog tipa, što predstavlja 57,6% svih registrovanih grobnih celina. Pokojnici su polagani u plitke grobne jame, koje u osnovi terena nisu mogle biti uočene zbog monohromnog, kompaktnog i glinovitog karaktera zemljišta. Nadgrobna obeležja nisu registrovana ni u jednom slučaju. Najverovatnije je nad grobom postojala manja grobna humka, koja je vremenom erozijom izjednačena sa nivoom tla. Pokojnici su u 18 slučajeva orijentisani u pravcu zapad–istok, sa minimalnim odstupanjima od ose, a zabeležena je i jedna sahrana pokojnika u pravcu jug–sever (Tabela 1, br. 32, grob G-39). Koncentracija grobova slobodno ukopanih pokojnika je izražena u blizini zidanih grobnih konstrukcija, a najčešće su sahranjivani u manje-više pravilnim redovima.

2. *Sahrane u grobovima-cistama ili ispod pokrivača od opeka, tegula ili imbrices*. Prelazni oblik izme-

2 Radove je sproveo Momir Vukadinović, dipl. geofizičar, Institut „Jaroslav Černi” iz Beograda.

3 Arheološke radove je finansirala Direkcija za izgradnju grada Niša, a organizator istraživanja je bio Zavod za zaštitu spomenika kulture Niš. Rukovodioci radova su bili Toni Čerškov i dr Gordana Jeremić. Antropološka analiza humanog osteološkog materijala je u toku, pod rukovodstvom dr Nataše Miladinović-Radmilović, u saradnji sa Draganom Vulović, doktorandom fizičke antropologije.

Tabela1. Grobne celine, Jagodin Mala, Niš, 2009–2010.**Table 1.** Grave units, Jagodin Mala, Niš, 2009–2010.

	Vrsta grobne konstrukcije	Br. pok.	Očuvanost kostiju	Način uništenja groba
1	Slobodno ukopan pokojnik G-1	1	Kosti trošne, nedostaju lobanja i desna ruka.	Uticao zemljišta. Mašinskim iskopom uništen deo skeleta.
2	Slobodno ukopan pokojnik G-2	1	Kosti loše očuvane, nedostaju pojedini delovi.	Uticao zemljišta
3	Zidani grob G 1/ 3, 4	2	Lobanja i duge kosti starijeg pokojnika složene pravcem Z–I, u JZ uglu groba, kod nogu mlađeg pokojnika. Uz pokojnika premešten i prilog – <i>balsamarium</i> . Kosti mlađe sahrane veoma loše očuvane. Nisu registrovani prilozu u grobu.	Uticao zemljišta. Uticao savremene kanalizacije. Grobni pokrivač uništen – pljačka groba?
4	Poluobličasto zasvođena grobnica G 1/5-10	6+	Loše i srednje.	Svod grobnice probijen sa dve kanalizacione cevi. Ulaz u grobnicu nepoznat, uništen. Grobница verovatno pljačkana. Više sahrana, tj. otvaranja grobnice. Grupa kostiju G-9 pomerena za sahranu pokojnika G-10 uz severnu ivicu grobnice.
5	Slobodno ukopan pokojnik G-11	1	Loše, nedostaje donji deo skeleta.	Delimično otkriven zbog uslova na terenu (kanalizacioni rov).
6	Grob sa konstrukcijom od tegula i imbrices G-12	1	Loše.	Nema podataka.
7	Grupa kostiju G-13	1+	Registrovano nekoliko kostiju.	Devastiran grob i dislocirane kosti, nađene zajedno sa 2 klina.
8	Grob sa konstrukcijom od tegula G-14	1	Srednje.	Delimično istražen u kanalizacionom rovu (otkriven zapadni deo groba i skeleta).
9	Zidani grob G-15	1	Srednje. Prilog stakleni <i>balsamarium</i> .	Za sahranu pokojnika postojeći zidani grob na zapadnom zidu probijen. Pokrivač groba nije očuvan – grob otvaran. Položaj priloga (<i>balsamarium</i>) ukazuje na preturanje po grobu.
10	Grob sa konstrukcijom od opeka u gornjem delu skeleta G-16		Srednje. U JZ uglu groba gvozdena strelica.	Konstrukcija očuvana samo u gornjem delu skeleta.
11	Grob sa konstrukcijom od opeka sa drvenim kovčegom G-17	1	Veoma loše, nedostaju kosti ruku. Gvozdeni nož kao prilog u grobu.	Uticao zemljišta.

đu običnih grobnih jama i zidanih konstrukcija predstavljaju grobovi-ciste ili grobovi gde su pokojnici sahranjeni u plitkoj jami sa pokrivačem koji imitira poluobličasti svod ili dvoslivni krov (Зотовић и Петровић 1968: 4–7, тип III, варијанте 1–4). Na trasi Bulevara Vojvode Mišića ovaj grobni oblik predstavlja manje brojnu grupu sahrana – registrovano je šest konstrukcija, odnosno 18,2% ukupnog broja grobova. Većina grobova nađena je u kanalizacionom rovu ili uz profile iskopa, u kom radovi nisu mogli u potpunosti biti izvedeni, pa su ove konstrukcije samo konstatovane i delimično začišćene (grobni inventar je veoma skroman, registrovani su, u dva groba, gvozdena strelica i gvozdeni nož (*Јагодин мала, касноантичка некропола* 2014: кат. 91).

4 Kod ovih grobova, sudeći prema očuvanosti grobnog pokrivača, nije bilo zabeleženih pljačkanja, te se u diskusiji nećemo osvrnuti na ovaj grobni oblik.

3. *Zidani grobovi.* Istraživanjima je otkriveno pet zidanih grobova tipa *chamosorion*, koji svojim oblikom imitiraju sarkofag. Javljaju se u dve varijante, kao plitko zidane konstrukcije i kao grobovi sa dubljom grobnom komorom. Zidaju se od lomljenog kamena, oblutaka, opeke, vezanih malterom, često unutrašnjih zidova premazanih hidrostatskim malterom. Dno groba je od nabijene gline, peska ili, ređe, popločano opekama. Krovni pokrivač predstavljaju opeke velikih formata, poređane u obliku dvoslivnog krova, sa istočnim zabatom koji ima vertikalno postavljenu opeku, flankiranu većim kamenom, vezanim krečom za sokl groba. Zapadni zid groba je u nadzemnom delu najčešće zidan u obliku luka. U severoistočnom delu arheološkog iskopa istražen je relativno dobro očuvan zidani grob G-20 (slika 4), sa pokrivačem od velikih kvadratnih opeka složenih u obliku dvoslivnog krova. U grobu, spoljašnjih dimenzija 2,4 x 1,2–1,3 m, debljine zida 0,25 m sa ispustom od 0,7 cm za pola-

Tabela 1. nastavak
Table 1. continued

	Vrsta grobne konstrukcije	Br. pok.	Očuvanost kostiju	Način uništenja groba
12	Zidani grob G-18	3+	Kosti u tragovima, raspadaju se u prah.	Grob većim delom uništen gradnjom temelja objekta 40-ih godina XX veka. Verovatno pljačkan ranije. Registrovani tragovi gari u grobu i šut.
13	Grobница ili zidani grob G-19	nepoznato	Samo fragmenti kostiju. Grobница/grob verovatno bila fresko-oslikana (tragovi plave boje na malteru).	Grob/grobница uništena gradnjom temelja objekta 40-ih godina XX veka. Ostali podaci nepoznati.
14	Zidani grob G-20	2	Loše očuvane kosti, severni skelet mlađa sahrana.	Savremena olovna cev oštetila deo pokrivača. Grob pljačkan i ranije, probijanjem pokrivača u zapadnom delu. Kosti blago ispreturane. Naden 1 par i 1 zlatna naušnica, ostali predmeti verovatno opljačkani.
15	Grob sa pokrivačem od tegula G-21	1	Srednje.	Nije ispitan u celini. Ispunu grobne jame činili gar i kasnoantička i praistorijska keramika.
16	Slobodno ukopani pokojnik G-22 i G-26	1	Loše očuvane kosti: lobanja (G-22), postkranijalni skelet (G-26). Lobanja sa vilicom u neprirodnom položaju, na 0,20 m od vratnog dela postkranijalnog skeleta.	Kosti poremećene ukopom pokojnika G-24, lobanja pomerena iz primarnog položaja.
17	Slobodno ukopani pokojnik, sahrana u drvenom sanduku G-23	1	Veoma loše očuvane kosti.	Uticao vegetacije na dislokaciju kostiju postkranijalnog skeleta.
18	Slobodno ukopani pokojnik G-24	1	Nedostaju lobanja i kosti ruku.	Sahranom G-24 poremećene kosti pokojnika G-22, 26.
19	Slobodno ukopani pokojnik G-25	1	Loše očuvane kosti.	Uticao zemljišta na raspadanje kostiju i vegetacije na dislokaciju kostiju.
20	Slobodno ukopani pokojnik G-27	1	Loše očuvane kosti.	Uticao zemljišta na raspadanje kostiju.
21	Slobodno ukopani pokojnik G-28	1	Loše očuvane kosti.	Uticao zemljišta na raspadanje kostiju. Zbog malih dimenzija grobne jame deformisan položaj pokojnika.

ganje opeka pokrivača (59 x 59 x 7 cm), bile su sahranjene dve individue.⁵

Dva zidana groba (G-18 i G-19) registrovana su u južnom delu nalazišta (slika 5). Postavljeni su u nizu istok–zapad, s tim da orijentacija istočnog groba (G-19) odstupa od ose istočnim delom prema jugu za 18°. Od istočnog groba G-19 ostao je očuvan severni zid dužine 2,35 m i visine 0,60 m, kao i mali deo zapadnog. Zapadni grob G-18 bio je spoljašnjih dimenzija 2,52 x 1,65 m i unutrašnjih 1,7 x 0,8 m. Oba groba su zidana od opeke,

maltera i kamena, a kod groba G-18 bilo je moguće utvrditi da su krovni pokrivač činile kvadratne opeke velikih formata (55 x 55 x 7 cm), poređane u obliku dvoslivnog krova. Nalaz fragmenta fresko-maltera sa tragovima crvene i plave boje iz sloja ispune groba G-19 indicira da je ovaj grob u svojoj unutrašnjosti mogao biti oslikan, a istraživanjima je konstatovano da je unutrašnjost bila nemarnije malterisana krečnim malterom sa dodatkom pleve i manjom količinom peska, karakterističnim za podloge za fresko-slikarstvo kasne antike (Ling 1992: 199–209).

Četvrti zidani grob (grob G I/3,4) (slika 6) bio je dimenzija 1,88 (s) x 0,78 (i) x 1,94 (j) x 0,91 (z) m, visine 0,75 m. Zidan je od opeka, vezanih krečnim malterom, sa spoljne strane sa dodatkom oblutaka spojenih malterom istog kvaliteta. Unutrašnjost grobne komore bila je premazana hidrostatičkim malterom. Podaci o grobnom pokrivaču nedostaju, jer je bio oštećen izgradnjom i postavljanjem kanalizacionih cevi i kolektora.

⁵ Nema pouzdanih tragova pljačkanja groba, iako su pažljivom analizom ispune groba i začišćavanjem skeleta pronađene tri zlatne naušnice, kao i bronžani novac i rasuti fragmenti staklenog suda (*Јагодин мала, касноантичка некропола* 2014: кат. 45–46; *Дневник археолошких истраживања на локалитету Јагодин мала у ново-пројектованом Булевару Војводе Мишића код фабрике Нитекс у Нишу 2009–2010*: 54. Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture Niš. U daljem tekstu: *Dnevnik istraživanja*).

Tabela 1. nastavak
Table 1. continued

	Vrsta grobne konstrukcije	Br. pok.	Očuvanost kostiju	Način uništenja groba
22	Slobodno ukopani pokojnik G-29	1	Loše očuvane kosti.	Uticao zemljišta na raspadanje kostiju.
23	Slobodno ukopani pokojnik G-30	1	Loše očuvane kosti.	Uticao zemljišta na raspadanje kostiju.
24	Slobodno ukopani pokojnik G-31	1	Loše očuvane kosti	Ispreturane i dislocirane kosti: lobanja u predelu humerusa, par rebara u lobanji
25	Grob sa konstrukcijom od oblutaka i imbrices G-32	1	Srednje očuvane kosti	Uticao zemljišta na raspadanje kostiju
26	Slobodno ukopani pokojnik G-33	1	Loše očuvane kosti	Uticao zemljišta na raspadanje kostiju
27	Slobodno ukopani pokojnik G-34	1	Loše i delimično očuvane kosti, nedostaju kosti oba stopala	Uticao zemljišta na raspadanje kostiju
28	Slobodno ukopani pokojnik G-35	1	Očuvane samo kosti potkolenica i stopala	Delimično uništen grob, nepoznato vreme uništenja
29	Slobodno ukopani pokojnik G-36	1	Loše očuvane kosti	Uticao zemljišta na raspadanje kostiju
30	Slobodno ukopani pokojnik G-37	1	Loše očuvane kosti	Uticao zemljišta na raspadanje kostiju
31	Poluobličasto zasvođena grobnica II (G-38)	1+?	Srednje/loše očuvane kosti	Grobnica pljačkana otvaranjem ploče ulaza i ponovnim zazidivanjem. Pokušaj pljačkanja preko svoda
32	Slobodno ukopani pokojnik G-39	1	Srednje očuvane kosti	Grob orijentacije jug-sever
33	Slobodno ukopani pokojnik G-40	1	Srednje očuvane kosti. Poluzgrčen, na desnom boku.	Grob oštećen ukopom u predelu grudi

Jedini nalaz plitko zidanog groba predstavlja nalaz groba sa terenskom oznakom G-15. Grob je bio nepravilnog, blago trapezastog oblika, spoljnih dimenzija 1,60 x 0,75 x 0,32 m i unutrašnjih 1,27 x 0,47–0,49 m (slika 7). Istraživanjima nisu registrovani ostaci pokrivača, a unutrašnjost je bila ispunjena mrkom rastresitom zemljom sa nešto malo šuta.⁶ Utvrđeno je da je u grobu sahranjena jedna individua, međutim, zbog male dužine groba u odnosu na dužinu pokojnika, za potrebe sahrane izvršeno je probijanje zapadnog zida, kako bi pokojnik mogao biti položen u *chamosorion*. Dužina pokojnika bila je 1,50 m. Prostor je bio prilično uzan, tako da su ruke pokojnika postavljene priljubljene uz telo.

4. *Poluboličasto zasvođene grobnice*. Reč je o grobnicama čiji je svod najverovatnije bio nadzeman. Bile su najčešće predviđene za više sahrana, pa se

smatraju porodičnim grobnicama – mauzolejima. Sastoje se od jedne pravougaone ili kvadratne komore, sa zidanim prilaznim stepeništem. Zidovi grobnica su građeni od lomljenog kamena i opeka, vezanih krečnim malterom. Svod je formiran od podužno ređanih opeka, vezivanih malterom, koji je oblikovan u „klin”. Unutrašnji zidovi su najčešće premazivani hidrostatičkim malterom, kao i svod sa spoljne strane, zbog odvoda vode. Podovi su od nabijene gline, peska ili popločani opekama. Ulaz u grobnicu zatvarala je monolitna kamena ploča, uglavljivana u masivni malterni konglomerat ili tesani kameni dovratnik, koja je dodatno bila zalivena krečnim malterom.

Na delu nekropole istraživanom 2009–2010. godine registrovane su dve grobnice različitih dimenzija. Jedna grobnica (grobnica I/5–10) ima unutrašnje mere 2,3 x 1,8 x 1,67 m. U njoj su registrovani ostaci najmanje deset pokojnika, koji su, sudeći prema nalazima klinova i ostataka drveta, bili polagani u drvene sanduke, jedni preko drugih, u najmanje tri reda (slika 9).

⁶ Na preturanje po grobu ukazuje i nalaz staklenog unguentarija, koji je nađen u ispuni mrke rastresite zemlje. *Літодин мала, касноантичка некропола* 2014: кат. 131.

Slika 3. Slobodno ukopani pokojnik, grob G-39, pogled sa severa (T. Čerškov, dokumentacija ZZSK Niš)

Figure 3. A freely buried deceased, grave G-39, view from the north (T. Čerškov, documentation of the Cultural Heritage Protection Institute of Niš)

Slika 4. Zidani grob G-20, skeleti u osnovi, pogled sa istoka (T. Čerškov, dokumentacija ZZSK Niš)

Figure 4. Built grave G-20, skeletons in the base, view from the east (T. Čerškov, documentation of the Cultural Heritage Protection Institute of Niš)

Druga grobnica, nađena nešto južnije od prve, bila je manjih dimenzija i imala je očuvani zidani ulazni deo sa jednim stepenikom (grobica II/38). Unutrašnje dimenzije iznosile su 1,85 x 0,82 x 1,55 m. Na ulazu se nalazila monolitna, obrađena, kamena ploča, koja je nakon izvršene sahrane zazidana malterom (*Dnevnik istraživanja* 21.06.2010: 80–81).

DISKUSIJA

Među sahranama u okviru navedenih tipova izdvajaju se specifični pojedinačni ili grupni slučajevi, koji ukazuju na posebnu grobnu praksu ili

neku radnju koja je dovela do određene „deskralizacije” grobnog prostora i ometanja pokojnika koji je položen u grobnu jamu ili građenu konstrukciju sa namerom da počiva u miru – *requiescit in pace*.

Odnos prema grobnom mestu *proprie dictu*, kroz praćenje radnji lica koja vrše sahranu pokojnika, briga o pogrebnom kultu, priprema i opremanje grobnog mesta, odnos mlađih prema starijim sahranama unutar jednog grobnog prostora, dosta govore o tome kakve su radnje primenjivali i kakav su pijetet imali stanovnici Naisusa prema smrti, zagrobnom životu i pogrebnom kultu. Arheološkim istraživanjima na prostoru nekropole

Slika 5. Zidani grobovi G-18 i G-19, pogled sa zapada (T. Čerškov, dokumentacija ZZSK Niš)

Figure 5. Built graves G-18 and G-19, view from the west (T. Čerškov, documentation of the Cultural Heritage Protection Institute of Niš)

u Jagodin Mali sagledavaju se različiti načini sahranjivanja preminulih individua.

Najveći broj grobova otkrivenih na trasi Bulevara Vojvode Mišića predstavljaju jednostavne grobne jame (*formae*), plitko ukopane, u kojima su pokojnici polagani pojedinačno, sa izuzetkom jednog slučaja gde je uz odraslu individuu sahranjeno dete (grobovi G-26 i G-27), što bi ukazivalo da su preminuli u isto vreme i da najverovatnije predstavljaju članove jedne porodice. Kod ove vrste sahrana izdvaja se nekoliko specifičnih slučajeva. Istraživanjima je otkrivena lobanja pokojnika (G-22) koja nije bila u anatomskom položaju i koja bi mogla da se veže za postkranijalni skelet odrasle individue G-26, što će antropološka istraživanja, koja su u toku, potvrditi ili demantovati. Pretpostavljamo da je prilikom mlađe sahrane (G-24) došlo do oštećenja groba G-26 i da je tom prilikom lobanja starije sahranjene individue pomerena iz svog primarnog položaja.

Drugi specifični slučaj predstavlja sahrana odrasle individue G-39 (slika 3), položene u pravcu jug–sever sa skretanjem od 20° južnog

dela prema zapadu. Pokojnik, položen na leđa, imao je postavljenu levu ruku preko desne i levu nogu preko desne. U grobu nisu registrovani nikakvi prilozi. Prema dubini ukopavanja groba (∇ 197,46–197,56 m), ova sahrana odgovara horizontu pokopavanja ostalih pokojnika na nekropoli.

Orijentacija grobova je po pravilu zapad–istok, dok su sahrane orijentacije jug–sever ili sever–jug relativno retke na ovoj nekropoli i do sada su zabeležene u četiri slučaja: takozvani „grob zanatlije ili arhitekta” iz dvorišta Engleskog doma, gde je kod pokojnika u levoj ruci pronađen bronzani šestar razmernik (*circinus*) sa predstavom alata i krsta (Јеремих 2013b: 29–30),⁷ zidani grob malih dimenzija na udaljenosti od 17 m istočno od groba zanatlije, u kom je verovatno bilo sahranjeno dete,⁸ i poluobličasto zasvođena grobnica (III A/1–1957), većih dimenzija (4,30

7 U pitanju je plitko zidani grob sa oštećenim pokrivačem na dve vode, sa terenskom oznakom II F-47/1961.

8 Grob sa terenskom oznakom II II K-67/1961.

Slika 6. Zidani grob G I/3-4, pogled sa istoka (Z. Radosavljević, dokumentacija ZZSK Niš)

Figure 6. Built grave G I/3-4, view from the east (Z. Radosavljević, documentation of the Cultural Heritage Protection Institute of Niš)

x 6,10 x 2,65 m), sa ulazom na jugu, podignuta za sahranu većeg broja pokojnika, bilo u pravcu zapad–istok ili sever–jug. Ova grobnica se nalazi severozapadno od groba G-39 iz Vojvode Mišića.

Primere sahrana pokojnika u pravcu sever–jug ili jug–sever u kasnoj antici nalazimo u slučaju usamljenog groba registrovanog u južnom delu naselja *Mediana* (Brzi Brod), na udaljenosti od tri rimske milje od gradske nekropole u Jagodin Mali (Булатовић *u gp.* 2008: 321, сл. 5). Takođe, zabeležen je jedan slučaj sahrane slobodno ukopanog pokojnika u *Singidunum*-u (Beograd), orijentisanog sever–jug (Pop-Lazić 2002: 45). Sahrane skeletno položenih individua na ovoj

nekropoli uglavnom se vezuju za kraj 3. i 4. vek (*Ibid.*: 45–46). U nešto većem broju zastupljeni su grobovi-ciste orijentisani sever–jug, određeni u ovaj hronološki okvir (*Ibid.*: 47). Kasnoantičkom periodu pripada i nekoliko sahrana pokojnika u običnim jamama ili zidanim konstrukcijama pravca sever–jug, nađenih na gradskim nekropolama *Sirmium*-a (Sremska Mitrovica) (Miladinović-Radmilović 2011: *passim*).

Inventar grobova slobodno ukopanih pokojnika je veoma skroman (v. Tabelu 1). Lična oprema je nađena u zanemarljivom broju – u pitanju je jedan gvozdeni prsten, nađen na domalom prstu leve ruke odrasle individue (G-26).⁹ Ova činjenica mogla bi da se protumači na više načina. Jedan od njih bi bio da je ovim istraživanjima obuhvaćen deo nekropole siromašnijeg stanovništva Naisusa. Iako grobovi bez priloga ne moraju nužno da označavaju nizak društveni status sahranjenih osoba, etničko poreklo, pol, starost i slično, ponekad mogu da označavaju i sukob sa ustaljenom paganskom praksom, odomaćenom u periodu ranog hrišćanstva (Bowden 2003: 72–73). Međutim, uzimajući u obzir i istraživanja nekropole na drugim deonicama (u dvorištu Engleskog doma, dvorištu vrtića „Bubamara”, na prostoru fabrike „Nitex” – odnosno „Benetton”, u blizini bazilike sa kriptom u zapadnom delu nekropole i na drugim površinama), primećuje se da su u Jagodin Mali bili veoma jaki uticaji starih, paganskih tradicija, kojih se kasnoantičko stanovništvo Naisusa nije lako odričalo, a koji su bili vidljivi čak i na primerima skromnih sahrana u običnim grobnim jamama (*Јагодин мала, касноантичка некропола* 2014: 53–58). Najbolji primer za to predstavlja grob bogate građanke, otkriven na prostoru fabrike „Benetton”, sahranjene sa veoma luksuznim setom nakita od zlata i srebra (zlatne naušnice, prsten i ogrlica, sre-

9 Ovaj tip trakastog prstena sa trougaonim proširenjem registrovan je na prostoru nekropole u dva slučaja, u grobu deteta G-38/4 iz 2012. godine i prilikom istraživanja 1936. godine, nepoznatih uslova nalaza. Ур. *Јагодин мала, касноантичка некропола* 2014: кат. 14, 17. Prsten iz groba G-38/4 iz 2012. godine opredeljen je u vreme druge polovine 4. i početka 5. veka, na osnovu numizmatičkih nalaza.

Slika 7. Zidani grob G-15, pogled sa juga (T. Čerškov, dokumentacija ZZSK Niš)

Figure 7. Built grave G-15, view from the south (T. Čerškov, documentation of the Cultural Heritage Protection Institute of Niš)

Slika 8. Grobnica I/5-10, pre otvaranja, pogled sa juga (T. Čerškov, dokumentacija ZZSK Niš)

Figure 8. Tomb I/5-10, before opening, view from the south (T. Čerškov, documentation of the Cultural Heritage Protection Institute of Niš)

Slika 9. Grobnica I/5-10, skeleti u osnovi, pogled sa istoka (Z. Radosavljević, dokumentacija ZZSK Niš)

Figure 9. Tomb I/5-10, skeletons in the base, view from the east (Z. Radosavljević, documentation of the Cultural Heritage Protection Institute of Niš)

Slika 10. Grobnica II/38, pre otvaranja, pogled sa istoka (T. Čerškov, dokumentacija ZZSK Niš)

Figure 10. Tomb II/38, before opening, view from the east (T. Čerškov, documentation of the Cultural Heritage Protection Institute of Niš)

brni prsten, par narukvica i igla) (*Јаџодин мала, касноантичка некропола* 2014: кат. 1, 18, 42, 53, 87).¹⁰ Zanimljivo je приметити да су овакви гробови били најмање на мети плjaчкаша, вероватно зато што се уз овакав покоп нису очекивали богати прилози или лични инвентар, а могуће и због чињенице да су гробне тумке и надгробна обележја релативно брзо ишчезавала током времена и да су положаји тих гробова били непrepoзнатљиви на гробним parcelama. Joш један од разлога могло би бити и сујеверје – веровање да одређени покојници могу да повредe живе потомке, пренесу болест на следећег члана или покрену „ланак смрти” (Филиповић 1960: 73).

Sahrane u zidanim grobnim konstrukcijama predstavljaju luksuznije grobne oblike, za koje je bilo potrebno dobro zidarsko umeće, naročito kod složenijih formi, kao što su poluobljučasto zasvođene grobnice ili grobnice sa kupolama. Ovakvi objekti se vezuju za sahrane bogatijih građana i ponekad imaju komore ukrašene floralnim ili figuralnim zidnim slikarstvom (*Јаџодин мала, касноантичка некропола* 2014: 36–48). One se koncentrišu u privilegovanim zonama u središnjem delu nekropole, naročito u blizini grobljanskih crkava i duž glavnih grobljanskih saobraćajnica, međutim, u nedostatku raspoloživih grobnih parcela u poznijem periodu, mogle su biti podignute i na lokacijama koje nisu bile dovoljno istaknute.

Zidani grobovi u obliku sarkofaga sa pokrivačem od опека složenih na две vode, nađeni na trasi Bulevara Vojvode Мишића, prema svojim dimenzijama били су предвиђени за сахрану једне individue, како се закључује на основу ширине grobnih komora – između 0,6 i 0,8 m. Međutim, ponekad su korišćeni za saхрану две или више in-

dividua i zavisno od stepena dekompozicije pokojnika i drugih faktora, nova saхранjivanja su mogla da se vrše na više načina: skeletni ostaci primarno saхранjenog pokojnika mogli su da budu pažljivo sakupljeni i smešteni, kao u našem slučaju, pored glave sekundarno položene individue (grob G I/3–4),¹¹ dok su u drugim slučajevima (grobovi G-18 i G-20) individue polagane jedna pored i/ili iznad druge. Grob G I/3,4 je još u doba kasne antike bio otvaran, zbog sekundarne saхранe, prilikom koje je došlo do sakupljanja kostiju prvobitno saхранjene individue i polaganja kostiju u jugozapadni ugao groba (slika 6). Tom prilikom su uz kosti priloženi i delovi staklene posude – *unguentarium*-a, koji je moguće još prilikom premeštanja na ovo mesto bio oštećen.

Zanimljiv nalaz predstavlja grob G-15 (slika 7), manjih dimenzija, predviđen za saхрану individue manjeg rasta ili mlađeg uzrasta. Kako smo napomenuli, u taj grob je smeštena osoba čija je dužina prevazilazila dužinu grobne komore, zbog čega je probijen zapadni zid, kako bi individua mogla da bude pohranjena u opruženom položaju. Postavlja se pitanje zašto je došlo do ovoga? Grobovi su zidani namenski i to je rađeno najčešće u trenutku smrti pokojnika ili, verovatno, po narudžbini, za života. U svakom od ovih slučajeva, lica koja su snosila troškove saхранe morala su da daju podatke o potrebnim merama grobne komore. Da li je u ovom slučaju došlo do nesporazuma između graditelja groba i naručioca? Ne isključuje se i mogućnost da je grob prvobitno predstavljao kenotaf osobe manjeg rasta ili mlađeg uzrasta. Takođe, nakon zidanja groba moglo je da se odustane od namere da se pokojnik tu saхрани, iz ličnih ili drugih razloga (nemarnije

10 U slučaju ovog groba – ukopanog neposredno ispred ulaza u porodičnu grobnicu, pretpostavlja se da je ova mlada ženska individua saхранjena namerno van grobnice, moguće zbog straha od pljačkanja ili je bila namerno izolovana od porodice, moguće iz suјеверја, na šta bi upućivali nalazi опеке koja je pokrivala ili pritisкала noge pokojnice i гвоздени klinovi nađeni западно od njene glave, mada nema indicija o postojanju дрвене oplate. O ovome detaljnije: Јеремић, Чершков и Вуловић, у *иришрми*.

11 Postoji mogućnost da je skelet, koji nije pronadен u anatomskom položaju, mogao бити prenet i sa неке друге локације, a ne да predstavlja ostatke pokojnika prvobitno saхранjenog u tom grobu. Ovakvi slučajevi su zabeleženi, na primer, u Sirmijumu, u време hunске opasnosti, kada su kosti pokojnika saхранjenih van grada prebacivane u grad i polagane u grobove i grobnice, uglavnom pored неке od crkava. Zahvaljujemo dr Nataši Miladinović-Radmilović na ovoj sugestiji. Up. Miladinović-Radmilović 2011: 291–310; Popović 2012: 115–127.

urađeno grobno mesto, visoka cena zakupa i slično). Ozidani slobodni grob je kasnije mogao da bude prodat ili ustupljen drugim licima, koja su izvršila sahranu pokojnika ozačenog u terenskoj dokumentaciji kao G-15, kome nisu odgovarale dimenzije komore, izabrane za njegovo večno počivalište. Svakako, pravi razlog ovakvog čina ostaje samo u domenu spekulacija.

Zidani grobovi u obliku sarkofaga u Bulevaru Vojvode Mišića bili su predmet destrukcija u novije doba (grobovi G-18 i G-19). Devastirani su pre početka Drugog svetskog rata, kada je na privatnom imanju vlasnik započeo kopanje temelja nekog većeg objekta, od čije gradnje je odustao. Moguće je takođe da su bili na meti pljačkaša još u kasnoantičko doba.

Poluobličasto zasvođene grobnice – dve pro-nađene u Bulevaru Vojvode Mišića, doživele su različite sudbine. Grobnica većih dimenzija (G I/5-10) (slika 8-9) radovima na savremenoj infrastrukturi oštećena je na istočnom i zapadnom delu, a moguće je da je i probijana preko svoda u doba kasne anitke ili novije doba. Istočni ulazni deo bio je devastiran vodovodnom cevi $\varnothing 1000$ mm, a u zapadnom delu probijen je deo svoda vodovodnom cevi $\varnothing 200$ mm.

Kod manje grobnice (G II/38) (slika 10), na svodu su uočena dva pokušaja probijanja, koja nisu bila uspešna (*Dnevnik istraživanja* 17.06.2010: 75). U trenutku otkrića zidanog ulaznog dela, istraživačima se učinilo da je bila neotvarana – monolitna kamena ploča na ulazu bila je u svom ležištu i zamalterisana. Međutim, skidanjem ploče konstatovano je da su kosti ispre-turane – na samom ulazu je registrovana grudna kost jednog od dva sahranjena pokojnika. Nalazi u grobu nisu registrovani. U slučaju ovog groba moglo bi da se pretpostavi nekoliko mogućih događaja: prilikom druge sahrane nije se vodilo računa o kostima primarno sahranjenog pokojnika, tada je moglo da dođe do (ne)namerne dislokacije pojedinih kostiju. Drugo objašnjenje je takođe spekulativno: nakon izvršene druge sahrane, lica koja su vršila sahranu, bilo neko od grobara (*libitinarii, fossores*) ili članova porodice, nakon obavljenog pokopa, izvršili su ponovno otvaranje grobnice radi uzimanja dragocenosti. Tom prili-

kom je mogla biti brižljivo skinuta kamena ploča na ulazu, nalazi pokupljeni. Radi zataškavanja čina pljačke, ploča je vraćena u ležište i ponovo zazidana. Ovakva praksa do sada nije zabeležena na ostalim otkrivenim grobnicama na području Jagodin Male.

Nekropole na otvorenom (*areae*), kakva je istočna gradska nekropola Naisusa u današnjoj gradskoj četvrti Jagodin Mala, imale su dobro organizovanu komunalnu službu koja je vodila računa o zakupu i održavanju groblja. O tome najbolje svedoče grobovi otkriveni u pravilnim redovima i nizovima, kao i nalazi temeljnih ostataka ograda grobnih parcela (Јеремих, у *ириуџреми*). U nekim gradovima u Rimskom carstvu nađeni su pisani spomenici *leges libitinariae*, koji utvrđuju način plaćanja u municipalnu kasu porodica, naslednika ili udruženja prilikom smrti pokojnika, zbog organizovanja sahrane, ali se vodilo računa i o izdvajanju posebnih sredstava kada na teritoriji grada premine stranac, osoba koja se zatekla na putu ili osoba nad kojom je izvršena smrtna presuda (Bodel 1994: 15).

U vreme kada je hrišćanstvo ukorenjeno, za nekropole se koristi termin *coemeterium*, reč predstavlja pozajmicu iz grčkog jezika *κοιμητήριον* ili *κμητήριον*, koja u prevodu znači „mesto počinka” (Shaw 1996: 102). To je vreme preplitanja sa paganskim načelima verovanja u zagrobni život, koji su postali deo tradicije, ukorenjenim u kulturu i svest kasnoantičkog stanovništva. Ovo se najbolje ogleda u praksi polaganja posuda u grob, staklenih ili keramičkih krčaga, toaletnih boca – unguentarija, ličnih predmeta, kao i setova nakita ili metalnih delova nošnje koje su osobe nosile za života (*Јајодин мала, касноантичка некропола* 2014: 52–54).

Nekropola u Jagodin Mali trajala je gotovo puna tri veka, od prvih decenija 4. do kraja 6. i prvih decenija 7. veka (Зотовић и Петровић 1968: 2; *Јајодин мала, касноантичка некропола* 2014: 13, нап. 16). Nastala je na uzdignutom lesnom platou desne obale Nišave, na zemljištu velike kiselosti, nezaštićenom od erozija i podzemnih voda sa severne strane prema Nišavi. Ovi činioci dosta su uticali i na sam stepen očuvanosti humanog osteološkog materijala. *Coemeterium*

je bio formiran na slobodnoj gradskoj površini, istočno od kasnoantičke fortifikacije, duž magistralnog puta za Racijariju, kako se zaključuje prema sporadičnim nalazima supstrukcije antičkog puta prilikom zemljanih radova.¹² Južnu granicu nekropole činila je reka Nišava, tako da se najjužniji grobovi u Bulevaru Vojvode Mišića mogu smatrati delom južne periferije nekropole.

Grobovi, naročito tipa poluobličasto zasvođenih grobnica, kao i zidani grobovi, bili su u svojim gornjim delovima vidljivi u nivou kasnoantičkog tla i mogli su da privlače pažnju pljačkaša, bilo lokalnih lopova, došljaka ili drugih naroda koji nisu praktikovali hrišćanske obrede sahranjivanja i koji su mogli da uništavaju graditeljske strukture na koje su nailazili u svojim pohodima. Na primerima ovih grobova i grobnica pretpostavljamo da su u pitanju slučajevi pljačkanja grobova koja su počinili lopovi, koji su želeli da se na ovaj način obogate. *Latrones* ili *leistai* su osobe sa margina rimskog društva i postoje u svim delovima Carstva. Uglavnom pripadaju nižim društvenim slojevima i marginalizovanim zajednicama, ali se u novijoj historiografiji prepoznaju kao bitni činioци istorijskih događaja i procesa (Grünwald 2004: 1). Na formiranje ličnosti latrona utiču siromaštvo, kriminalitet, izdvojenost iz društva, a o posledicama njihovih (ne) dela doznajemo često iz epigrafske građe (*Ibid.*: 1–2). Stopa razvoja kriminaliteta zavisila je od same situacije u provinciji, odnosno od perioda kriza i stabilnosti, kao i sposobnosti lokalnih i državnih vlasti da se efikasno bore sa njima.¹³ Period u kome je egzistirala istočna gradska nekropola u Jagodin Mali pripada različitim periodima uspona, stagnacija i padova Naisusa. Prosperitet i ekonomski uzlet grada vezuju se za prvu polovinu, sredinu i drugu trećinu 4. veka, kada

su u gradu boravili najznačajniji rimski vladari sa brojnom pratnjom i kada je grad doživljavao demografski i ekonomski napredak (Петровић 1976: 36–41; Petrović 1979: 39–40; Vasić 2008: 9–23; *Idem* 2013: 93; Jeremić 2013a: 126). Vizigotski upadi i Velika seoba naroda dovode do prvih destabilizacija i promene populacione slike, međutim, krajem 4. veka, sudeći po nalazima najznačajnijih fresko-oslikanih grobnica (grobnica sa figuralnim predstavama – moguće svetih Petra i Pavla, nađena 1953. godine, i grobnica sa Hristovim monogramom, otkrivena 2006. godine), kao i nalaz olovnog sarkofaga sa carskim portretima, opredeljenog u teodosijansku epohu, ukazuju na oporavak i viši standard života i luksuznije opremanje grobova i grobnica u Naisusu (*Јаџодин мала, касноантичка некропола* 2014: 35–37, са исцрпном библиографијом). Ovaj prosperitet su za duži period poremetila pustošenja hunskih osvajača, u dva naleta, 441. i 447. godine, od kojih se grad teško oporavljao (Petrović 1979: 41). U ovom periodu pretpostavljamo da je veliku ulogu u konsolidovanju Naisusa igrala Crkva, kao stožer sigurnosti i utehe stanovništva koje je izbeglo masakr i koje je izgubilo mnogo u privrednom i materijalnom smislu. Iako nepotpuni, podaci o podizanju grobljanskih crkava u Jagodin Mali ipak svedoče o kontinuiranom usponu crkvene organizacije, koja je uspevala da organizuje podizanje hramova tokom 4. i naročito 5–6. veka, dekorisanih fresko-slikarstvom, mermernim kapitelima i keramičkim pseudo-kapitelima (Оршић Славетић 1934: 304, сл. 1; Мано-Зиси и Јовановић 1952: 367; Зотовић и Петровић 1968: 16; Милошевић 2004: 121–140; *Јаџодин мала, касноантичка некропола* 2014: 18–22, кат. 173–175).

Uprkos prosperitetnim periodima, postojalo je i veliko raslojavanje stanovništva, jer treba imati u vidu činjenicu da je kasna antika vreme velikih inflacija i ekonomske nestabilnosti Carstva, koje su samo privremeno konsolidovane. Na primerima grobne arhitekture i lične opreme pokojnika sa nekropole u Jagodin Mali jasno se vidi razlika između sahrana bogatih stanovnika i sahrana siromašnijih slojeva. Kod nalaza luksuznih grobova i bogatih ličnih predmeta moguće

12 Trasa antičkog puta najverovatnije se poklapa sa trasom današnje glavne saobraćajnice u Jagodin Mali – Knjaževačkom ulicom.

13 Tomas Grinevald (Thomas Grünwald) razlikuje četiri vrste bandita, na osnovu pisanih izvora (egipatskih papirusa, pravnih akata, privatnih spisa): banditi, buntovnici, osvetnici i rivali. Up. Grünwald 2004: 8. Primeri pljačkanja grobova u Naisusu govore da skrnavitelji pripadaju klasičnim banditima.

je da se težilo prikazivanju priželjkivanog stanja pokojnika i njihovih potomaka u društvu, pre nego realnog statusa (Swift 2004: 218). A želja za pokazivanjem bogatstva, s druge strane, privlačila je one koji su želeli da ga se dočepaju, pljačkanjem i skrnavljenjem grobova, što je u doba kasne antike bila raširena praksa, s obzirom na veliko siromaštvo i stepen društvene kontrole koji je popuštao.

Tokom 20. veka Jagodin Mala je počela da se razvija kao istočna gradska zona sa stambenim i javnim objektima, fabričkim zgradama i komunalnom i kolskom infrastrukturom. Radovima na podizanju objekata, kao i na postavljanju infrastrukture, brojne grobne celine su zauvek uništene. Malo je onih koje su tehnički dokumentovane. Ostaje nada da će se jednog dana radovi na ovoj nekropoli nastaviti u punom obimu, na malobrojnim slobodnim površinama, kako bi se saznanja stečena dosadašnjim istraživanjima dopunila, korigovala i omogućila prezentaciju spomenika *in situ* u autentičnom ambijentu, a pokretni nalazi – bar oni koji nisu završili kao pljačkaški plen latrona, prikazali neprolazni sjaj i raskoš ove značajne nekropole kasnoantičkog Naisusa.

Priloženi tekst je nastao kao rezlutat istraživanja u okviru projekta Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije: „Romanizacija, urbanizacija i transformacija urbanih centara civilnog, vojnog i rezidencijalnog karaktera u rimskim provincijama na tlu Srbije” (br. 177007).

BIBLIOGRAFIJA

- Bodel, J. 1994. Graveyards and groves. A study of the *Lex Lucerina*, *American Journal of Ancient History* 11 (1986): 1–133.
- Bowden, W. 2003. The construction of identities in post-Roman Albania. In: Lavan, L. and Bowden, W. (eds.) *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*. Leiden, Boston: Brill, 57–78.
- Булатовић, А., Чершков, Т., Дрча, С. и Алексић, А. 2008. Извештај о заштитним археолошким истраживањима на археолошком налазишту Медијана југ. *Зборник Народној музеја (Ниш)* 16–17: 319–324.
- Филиповић, М. С. 1960. Откуда и шта значе гвоздени клинци у римским гробовима?. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne (Tuzla)* IV: 69–74.
- Grünewald, Th. 2004. *Bandits in the Roman Empire. Myth and Reality*. translated by John Drinkwater, London, New York: Routledge.
- Јаџодин мала, касноантичка некропола 2014. *Јаџодин мала, касноантичка некропола / Late antique necropolis Jagodin mala*, ур. С. Поповић / ed. S. Popović, Ниш: Народни музеј Ниш / Niš: National Museum in Niš.
- Jeremić, G. 2013a. Burials in Naissus in late antiquity – case study of the necropolis in Jagodin Mala. In: Popović, I. and Borić-Brešković, B. (eds.) *Constantine the Great and the Edict of Milan 313. The birth of christianity in the Roman provinces on the soil of Serbia*. Archaeological monographs 22, Belgrade: National Museum in Belgrade, 126–136.
- Јеремиић, Г. 2013b. Шестар занатлије из касноантичке некрополе у Јагодин мали у Нишу (Naissus). *Зборник Народној музеја (Ниш)* 22: 29–46.
- Јеремиић, Г., у *Ћриџреми*. Сахране деце на касноантичкој некрополи у Јагодин мали (Naissus). У: Милинковић, М. и Шпехар, П. (ур.) *Од Романа до Словена. Археолошки налази из Србије и њихов контиекст*, Акта научног скупа, Београд, 12–13. децембар 2013, Београд: Филозофски факултет.
- Јеремиић, Г., Чершков, Т. и Вуловић, Д., у *Ћриџреми*. Гроб богате грађанке из касноантичког Наиса (Naissus). *Гласник Српској археолошкој групушва* 30 (2014).
- Ling, R. 1992. *Roman Painting*. 2nd edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Мано-Зиси, Ђ. и Јовановић, Д. 1952. Археолошко испитивање Нишке тврђаве и Јагодин мале у Нишу. *Гласник Српске академије наука* IV–2: 365–367.
- Miladinović-Radmilović, N. 2011. *Sirmium. Necropolis*. Beograd: Arheološki institut, Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma.
- Милошевић, Г. 2004. Мартиријум и гробљанска базилика у Јагодин мали у Нишу. У: Ракоција, М. (ур.) *Ниш и Византија. Зборник рагова II*. Ниш: Град Ниш, ИГП „Просвета”, 121–140.
- Оршић Славетић, А. 1934. Археолошка истраживања у Нишу и околини, *Старинар* н. р. VIII–IX (1933–1934): 303–310.
- Petković, S. A. 2010. *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e.*, Posebna izdanja, knjiga 50, Beograd: Arheološki institut.

- Петровић, П. 1976. *Ниш у античко доба*, Ниш: Градина.
- Petrović, P. 1979. Naissus-Horreum Margi-Romuliana, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. IV, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.
- Pop-Lazić, S. 2002. Nekropole rimskog Singidunuma, *Singidunum* 3: 7–100.
- Popović, I. 2012. La nécropole de la basilique urbaine à Sirmium, *Starinar* n. s. LXII: 113–135.
- Shaw, B. D. 1996. Seasons of death: aspects of mortality in Imperial Rome, *The Journal of Roman Studies* LXXXVI: 100–138.
- Swift, E. 2004. Dress accessories, culture and identity in the late Roman period. *Antiquité tardive* 12: 217–222.
- Vasić, M. R. 2008. Prolasci i boravci rimskih imperatora u Nišu krajem III i u IV veku, *Naissus* 1: 9–23.
- Vasić, M. R. 2013. Cities and imperial villae in Roman provinces in the territory of present day Serbia, in: *Constantine the Great and the Edict of Milan 313. The birth of christianity in the Roman provinces on the soil of Serbia*, eds. I. Popović, B. Borić-Brešković, Archaeological monographs 22, Belgrade: National Museum in Belgrade, 76–101.
- Зотовић, Љ. и Петровић Н. 1968. *Некропола*. Водич, Ниш: Народни музеј.

Summary

REQUESCIT IN PACE – SOME REMARKS ON DISTURBANCES OF “ETERNAL REST” ON THE EXAMPLE OF THE SOUTH-EASTERN PART OF THE NECROPOLIS OF JAGODIN MALA (NAISSUS)

GORDANA JEREMIĆ and TONI ČERŠKOV

Systematic archaeological rescue excavations on the route of the newly projected Boulevard of Vojvoda Mišić, performed in 2009–2010, a part of the famous Late Antique necropolis of Jagodin Mala (Niš, *Naissus*) was researched. The necropolis was located on the elevated loess terrace on the right bank of the river Nišava and it stretched on the eastern-western axis along *via militaris* towards *Ratiaria* (Arčar, BG) in the middle part of the Danube Basin. During the research, 33 burial units were registered, belonging to the south-eastern periphery of the necropolis, that were dated into the period from the 4th to middle of the 5th century, according to mobile findings. The aim of this paper is to point out various forms of disturbances of the grave space, either via secondary funerals or robberies in the Late Antique period, but also to draw attention

to damages caused by human activities in more recent times (works on the city infrastructure, constructions of private buildings).

The largest number of grave units researched in 2009–2010 belongs to burial types of plain, shallow pits (*formae*), dug into the layer of virgin soil (19 graves), in which mobile findings were seldom registered. The research showed that the deceased individuals were buried in more or less regular rows and lines. Their greatest concentration can be seen in the vicinity of richer, built tomb constructions. Graves of freely buried individuals certainly had a smaller burial mound and some kind of a grave marker, that were not registered in a single case during the research, however, which served as an orientation to those responsible for burials while preparing new grave spaces. There is only one case where the skull

of the primarily buried individual (G-22) was moved from the primary position when a newer burial was being dug (G-24). In these burials, the deceased were oriented in the western-eastern axis, except in one case, where the individual is laid to rest in the southern-northern axis, with long limbs of the left side of the body being placed across the right ones. This practice is not uncommon in Late Antiquity, and it does not necessarily represent a pagan way of burial. There are four more cases registered at the necropolis of Jagodin Mala, as well as in nearby *Mediana* (Brzi Brod), and examples can be found at necropolises of *Sirmium* and *Singidunum* as well (3rd–4th century).

With burials in cyst graves and pits with covers made of bricks, *tegulae* and *imbrices* (6 graves) no signs of robberies or bone dislocation were noted, however, the most interesting examples are those from built grave constructions – five graves in the shape of sarcophagus (*chamosorion*) and two semi-cylindrical barrel vaulted tombs. Built graves in the shape of sarcophagus are made as constructions with shallow (1) or deeper chambers (4), in which one, two or several individuals were buried. In the case of the shallow built grave G-15, of smaller dimensions (outer dimensions 1,60 x 0,75 x 0,32 m, inner dimensions 1,27 x 0,47-0,49 m), the burial of an individual who was 1,50 m long was noted. Due to small dimensions of the grave chamber, the western wall was pierced through, so that the deceased could be placed within the chamber in stretched position, and due to the narrow space, hands of the deceased were placed very closely to the body. The reason for such a burial remains within the domain of speculations. Graves were built purposefully, and it was usually done at the moment of an individual's death, or, probably, they were commissioned in lifetime, but in any case, those paying the expenses of a funeral had to provide data on the necessary measurements of a grave chamber. It is possible that there was a misunderstanding between the gravediggers and the commissioner, or that a burial of a person of small height – or a younger individual – had been cancelled. The built tomb

could have been sold or conceded to other persons, who buried an individual who was longer than the chamber.

At the time they were discovered, southern parts of built graves in the southern part of the researched area (graves G-18 and G-19) were severely damaged by the construction of a private building before the outbreak of the Second World War. Walls of grave G-19 were most probably fresco painted (traces of red and blue colour and mortar fresco bases were noted). In the case of grave G I/3-4, it was noted that during the funeral of a deceased, laid to rest in stretched position, bones of another deceased were orderly placed along his right side. It is possible that those were the bones of the primarily buried individual or the skeleton of a deceased that were brought from another location to this grave.

Among those most interesting are the finds of two semi-cylindrical barrel vaulted tombs. A tomb of inner dimensions 2,3 x 1,8 x 1,67 m (G I/5-10) served for the burial of at least ten individuals, which were most probably laid to rest in wooden coffins, out of which preserved iron pegs and pieces of decomposed wood remained. Works on modern infrastructure damaged this tomb on the eastern and western part, and it is possible that there was also some penetrations through the dome in the Late Antique or some more modern period.

The tomb of inner dimensions 1,85 x 0,82 x 1,55 m (G II/38), in which two individuals were buried, was registered with a stone monolith sealed with mortar in the entrance ledge. However, when the monolith was removed, it was noted that bones of the deceased were ransacked and mobile findings missing. It is possible to assume that during the second funeral no attention was paid to the bones of the primarily buried individual, and that the bones were dislocated on that occasion. It is also possible to assume that, after the second burial, people who performed it, either some of the gravediggers (*libitinarii*, *fossores*) or family members, reopened the tomb to retrieve the treasure. On that occasion, the stone monolith on the entrance could have been carefully

removed, finds collected, and the pectoral bone of the primarily buried deceased accidentally or purposefully dropped near the entrance. In order to cover up a possible robbery, the monolith was placed back into the ledge and mortared again. Such practice has not been recorded so far on other tombs discovered in the area of Jagodin Mala.

Upper parts of graves, especially the semi-cylindrical barrel vaulted tombs and built tombs in the shape of sarcophagus, were visible in the ground level in the Late Antique period, and they could have attracted the attention of robbers, local thieves, migrants and other peoples that didn't practice Christian burial customs. Based on the examples of these tombs, we assume that they were robbed by tomb raiders (*latrones* or *lestai*), people from the margins of Roman society, belonging to lower social classes and marginalized communities.

Despite a period of prosperity in *Naissus* in the 4th and the first half of the 5th century, there was obviously a large discrepancy between social classes. Examples of grave architecture and rich personal equipment of deceased individuals at the necropolis of Jagodin Mala clearly separate the burials of rich inhabitants to those of poor ones. When it comes to luxurious grave forms and rich material and personal equipment, it is possible to note a tendency of showing more of a wealth status they wished for, than the actual situation of the deceased and his heirs. The wish to display wealth, on the other hand, attracted those who wanted to put their hands on it, through robbing and desecrating graves, which was a widespread practice in the Late Antique period, due to great poverty and the ever declining level of social control, which is notable on the examples of tombs and graves from this city necropolis of *Naissus*.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

572:902(497)(082)

BIOARHEOLOGIJA na Balkanu : metodološke, komparativne i
rekonstruktivne studije života u prošlosti / urednici

Nataša Miladinović-Radmilović, Selena Vitezović.

- Beograd : Srpsko arheološko društvo ; Sremska Mitrovica : Blago Sirmijuma,
2016 (Novi Beograd : DC Grafički centar).

- 204 str. : ilustr. ; 29 cm.

- (Radovi Bioarheološke sekcije Srpskog arheološkog društva = Papers of the
Bioarchaeological Section of the Serbian Archaeological Society)

Na spor. nasl. str.: Bioarchaeology in the Balkans. - Radovi na srp. i engl. jeziku.

- Tiraž 200. - Str. 1-2: Bioarheologija na Balkanu /

Nataša Miladinović-Radmilović, Selena Vitezović.

- Napomene i bibliografske reference uz tekst.

- Rezimeji na engl. jeziku uz svaki rad. - Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-84457-17-4

1. Миладиновић-Радмиливић, Наташа, 1973-

а) Биоархеологија - Балкан - Зборници

COBISS.SR-ID 304124935

